Focussed Group Discussion
Anjandoh, Dharur Block, Beed District

Date : 21.04.2026

1.Introduction

The Climate Resilient Agriculture (CRA) Project aims to strengthen farming communities through farmer engagement, capacity building, and field-level learning around sustainable and climate-resilient agriculture. Citizen consumer and civic Action Group (CAG), in partnership with Asar, coordinates the project across four states. The key objectives include identifying grassroots-level agricultural and climate-related challenges through Focus Group Discussions (FGDs), strengthening farmers' capacities through targeted programmes, developing pilot models for climate-resilient agriculture, and facilitating convergence with existing government schemes and programmes.

As part of this initiative, a team from Asar, comprising Sominath, Kishor and Vishwajeet, conducted two Focus Group Discussions (FGDs) with farmers in Anjandoh villages of Dharur Block, Beed district. In this village, our interaction was with a group of 10 farmers. The discussion was facilitated by Dr. Sominath Gholve and Vishwajeet Poojary from Asar, along with Vitthal Jamdar from Manavlok. The FGD focused on understanding the experiences, challenges, and perspectives of Dryland farmers in the region.

2. Description- Anjandoh village

Anjandoh is a drought-prone village in Dharur Taluka. It is traditionally a dryland farming village. Approximately 98 percent of the village's agriculture is rain-fed, and the entire local economy relies on farming and allied sectors. The village spans a total area of 925.51 hectares. It has been grappling with persistent drought and water scarcity since 1972. This ongoing drought has stifled economic development, leading to increased migration to cities and a rise in sugarcane harvesting work as a source of livelihood.

This Focus Group Discussion (FGD) was conducted at the village Gram Panchayat office. The Sarpanch and Deputy Sarpanch participated, along with four other local farmers, bringing the total number of villagers present to seven. The discussion covered various aspects, including agriculture, soil conditions, migration, water issues, cropping patterns, government schemes, women farmers, water conservation works, smallholder farmers, market systems, and seed-related matters.

3.Village Features:

- Balghat is a hilltop ridge. Half of the village is hilly and half is flat. Therefore, there is no river water in the village. The source of water is as much as it rains.
- Rain water is the only source of water. As much water as will be blocked in Shivara, the condition of water storage.
- In the village Manavlok, an organization based in Ambajogai, has done many works like embankment, deepening, widening of the river, straightening of fields.

4.Agriculture:

- 90 percent of the agriculture is barren, rocky, so fertile for only a few short-term crops. But recently soybean and cotton crops are more cultivated.
- Soil erosion occurs during summer, while the water holding capacity is also low during monsoon. Villagers say that water conservation works were done in 1978, so water shortage

was not felt until 2013. However, there was no continuity in water conservation work and water scarcity arose.

- 95 percent of the village outskirts is dryland. 10 farmers adjacent to the drain have borewell water. They have cultivated mango and bor.
- Soybean, tur, bajri, mung bean and cotton are the crops grown in kharif season. In the Rabi season, jowar, gram and vegetables are cultivated.
- Only 30 percent of the area is sown during rabi season due to lack of water.
- Cotton is grown in eight month crops.
- In the year 1972 there was a drought, at that time indigenous varieties of jowar, groundnut, tur, yellow jowar, Harbara were cultivated. Moreover, the entire farming was done organically.
- In Rabi season some farmers have started growing onion as well. But this crop is completely dependent on the availability of water

4a. Focus Group Discussion (FGD) with farmers in Anjandoh village.

5.Organic Farming:

- Not a single farmer in the village practices organic farming. However, at least 25% of farmers use a combination of organic and chemical fertilizers. Farmers who own livestock apply organic manure from their animals to their fields.
- Organic farming was practiced 30 to 35 years ago; however, as the use of chemical fertilizers increased, organic farming declined.
- Traditional seed varieties are no longer available, leading to a reliance on hybrid seeds for cultivation.

6.Allied Occupations:

- Farmers view farm labor and dairy production as two key allied occupations.
- Migration for sugarcane harvesting has increased recently; out of at least 350 families, 125 have started migrating for this work.
- 450 liters of milk are collected daily.
- Apart from farm labor, there are no other businesses or occupations in the village. Consequently, the number of families migrating permanently has risen; 50 to 60 families have moved to cities for daily-wage work.
- 30% of families do not own land and rely entirely on farm labor. However, the fragmentation of land and declining agricultural productivity have reduced the availability of farm labor jobs.

6a.Tillage operations for dryland farming have been completed for the summer season.

7.Availability of water:

- 690 to 700 mm of rain falls, but all the water is run off. The villagers say that water conservation works have not been done enough to store it.
- There are total 120 wells in the village, but they dry up from the month of November. Some of the wells are fed with borewell water, thus providing water for some agriculture and drinking purposes.
- Villagers say that at least more than one thousand bore wells have been taken in the village. But 140 borewells have good rains during monsoons, water remains. So only 25 to 30 bore wells have water till the month of January.
- Water level is 500 to 700 feet deep. Borewells that require water, get it only for drinking purposes.
- There is no percolation pond on the outskirts of the village.
- There are two culverts.
- There are 04 Kolhapuri dams. There are 10 farms.
- Soil depth is found up to 4 feet. Because of this, there is nothing sustainable for much water storage. Moreover, since the rocks and stones in the soil are shallow, the percolation rate of underground water is less.
- Severe water scarcity remains as overall water storage generation is very limited. However, the villagers are united and ready to participate in making water. E.g. Villagers have got water security through Pani Foundation. Similarly, some water conservation works have also been done.
- Villagers have also done labor for water. Apart from this, through the organization "Manavlok" in Ambajogai, water conservation and stream revival works have been done in the outskirts of the village. Therefore, the agriculture along the stream in Shivara is seen to have benefited a little.
- According to the opinion of the villagers, "There was a big challenge in front of the villagers to divert water to the outskirts of the village. Many works have been done like dams, forest dams, deep CCT, river revitalization, forest dams, digging wells, acquiring fields. These works have been done for two consecutive years with public participation and various organizations. Therefore, since some water works have been done, Kharif season falls. While 50 percent water is available to farmers in Rabi season. But due to the internal limitations of the underground and Shiwar, a large amount of water could not be made available".

- Contribution of Manavlok, an organization working on water and water literacy in Anjandoh village, continuous guidance for the last 15 to 20 years, and provision of machinery (GCB) has greatly helped in construction and revitalization of the river.

8.Case Study :

Sprinkler Systems Purchased, but No Subsidy Received:

Two or three villagers reported that on October 6th, a group of five farmers applied to purchase sprinkler irrigation sets. Their applications were processed online, and they received reference numbers. They purchased the sprinkler sets and submitted the bills. An Agriculture Assistant inspected the installed sets and informed the farmers that the subsidy would be credited to their accounts by the end of March 2022. However, even by June or July, the funds had not been received. When the farmers inquired with the Agriculture Assistant and the Taluka Agriculture Officer, they were told, "It is out of our hands; the matter rests with senior officials. The online process is complete, and the money will be released whenever the funds arrive." Secondly, dealers of agricultural implements often encourage farmers to buy equipment, promising to facilitate the subsidy; many farmers purchase the tools trusting these dealers, yet the subsidy fails to materialize. Thirdly, the process requires farmers to invest their own money upfront to purchase the equipment. If the subsidy is not received, that capital remains tied up; consequently, there has been a lukewarm response from farmers to the scheme.

8a.Solar panel installed for a farm borewell. Photo: Anjandoh village.

9.Indebtedness:

- 80% of farming families in the village are in debt. Loans for 20% of the farmers are renewed by banks.
- Six farmers have committed suicide due to the burden of debt.
- Indebted farmers face mental stress, and the incidence of land sales has increased; at least two farmers sell their land every year.

10.Schemes:

- 100% of farmers insure their crops under the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY). However, despite crop losses, insurance payouts are rarely received; in the last 10 years, insurance was paid out only twice, and the amount was negligible.

- The 'PoKRA' scheme was implemented in the village for five years. Many farmers received sprinkler irrigation sets through this scheme, but the expected subsidies were not fully received.
- Twenty farmers have received solar pumps from the Electricity Corporation.
- Workers who migrate for sugarcane harvesting have purchased tractors by taking out loans, leading to an increase in tractor-based farming practices.

11.Climate Change and Its Impact:

- Drought conditions, which previously occurred once every three years, have now become an annual occurrence.
- Villagers observe that despite heavy rainfall, there is a lack of drinking water during the summer.
- Migration for employment has increased, as has the number of families migrating for sugarcane harvesting.
- To cope with drought, farmers have installed sprinkler irrigation systems—using both scheme benefits and personal funds—to ensure a harvest while using less water.
- Farmers owning more than two acres of land have dug wells or borewells, ensuring a water supply for at least six to eight months.

. **11a.The bottom of the well is visible in January. Photo. Anjandoh village.**

12.Women Farmers:

- Women from households step out to work in the fields; they are frequently seen working on their own farms.
- In families with small landholdings, men often work as farm laborers on others' land or take up whatever non-agricultural work is available. During these times, the responsibility for farming falls upon the women.
- Since over 80 percent of the families are smallholders, the burden of agricultural work largely rests on the women of these households.
- It has been observed that women are disproportionately affected by climate change, suffering from issues such as fever, breathlessness, frequent illness, and weakness. Their workload has also increased, encompassing tasks like working in the fields, tending to livestock, caring for children, and managing household chores.

- Women from smallholder and landless families have come together to form savings groups, with a monthly savings contribution of ₹150. Many women have taken loans from microfinance institutions but have been unable to repay them, thereby becoming trapped in a cycle of debt.
- The villagers believe that water conservation initiatives can help them overcome challenges such as climate change, drought, and excessive rainfall, and restore the prosperity of the past. Achieving this requires measures like constructing farm bunds and stream bunds, rejuvenating rivers, planting trees, and conserving soil; simultaneously, it is essential to ensure fair guaranteed prices for agricultural produce.

13.Anjandoh FGD: brief summary

Anjandoh, Dharur taluka. Drought-prone, dryland village of 925.51 hectares, roughly 98 percent rain-fed. Water scarcity traced back to 1972. FGD held at the Gram Panchayat office with seven participants including the Sarpanch and Deputy Sarpanch, so this one is a mixed group rather than a women-only discussion.

- **Land and soil :** 90 to 95 percent dryland, rocky and shallow. Soil depth only about 4 feet, so poor water holding and low percolation. Erosion in summer.
- **Cropping :** Kharif: soybean, tur, bajri, mung, cotton. Rabi: jowar, gram, vegetables, some onion. Only about 30 percent of area sown in rabi because of water shortage.
- **Water :** Around 690 to 700 mm rainfall, but most runs off. 120 wells that dry from November. Over 1,000 borewells reported, only 25 to 30 hold water till January. Water table 500 to 700 feet. No percolation pond.
- **Water works :** Manavlok (Ambajogai) active for 15 to 20 years: stream revival, deepening, CCTs, bunds, machinery support. Pani Foundation also involved. Villagers report kharif is now secure and about 50 percent rabi water availability, but geology limits how much more can be stored.
- **Migration and livelihoods :** 125 of about 350 families migrate for sugarcane cutting. 50 to 60 families have moved permanently to cities. 30 percent are landless and depend on farm labour, which is itself shrinking. 450 litres of milk collected daily.
- **Debt :** 80 percent of farming families indebted. Six farmer suicides reported. Around two farmers sell land every year.
- **Schemes :** 100 percent PMFBY enrolment but payouts only twice in ten years and negligible. PoKRA ran five years; sprinkler subsidies largely undelivered. 20 solar pumps. A detailed case study on five farmers who bought sprinklers in 2021 and never received the subsidy.
- **Organic farming :** Nobody farms fully organically now. About 25 percent mix organic and chemical inputs. Traditional seed varieties gone, hybrids dominate.
- **Climate change :** Drought has shifted from once in three years to almost annual. Heavy rain but no summer drinking water
- **Women :** Farming burden falls on women as men take up labour or migrate. Health effects reported: fever, breathlessness, weakness. SHG savings of ₹150 a month, and many women trapped in microfinance debt they cannot repay.
- **Land and soil :** 90 to 95 percent dryland, rocky and shallow. Soil depth only about 4 feet, so poor water holding and low percolation. Erosion in summer.
- **Cropping :** Kharif: soybean, tur, bajri, mung, cotton. Rabi: jowar, gram, vegetables, some onion. Only about 30 percent of area sown in rabi because of water shortage.

14.Table below represent the Drought frequency alongwith comparisons of Past and present time.

Climate Indicator	**Now**	**Then**
Drought frequency	**Almost annual**	**Once in 3 years**
Water security for landowners above 2 acres	6 to 8 months via wells or borewells	—

15.Table below represents the Key Indicators of Agriculture, Water Resources, Livelihoods, Debt, and Government Schemes in Anjandoh Village

Anjandoh FGD: Numerical Table	
Indicator	**Figure**
Total village area	**925.51 ha**
Agriculture rain-fed	95 %
FGD participants	7 stated (Sarpanch, Deputy Sarpanch + 4 farmers)
Land and soil	20 % black Soil, 80 % Barren / rocky land
Dryland in village outskirts	95%
Soil depth	Up to 4 ft
Major water conservation works done	1978
Year scarcity resurfaced	2013
Cropping	
Indicator	Figure
Area sown in rabi	**0.3**
Cotton crop duration	8 months
Farmers with borewell water near drain	10
Farmers using organic + chemical mix	0.25
Farmers fully organic	0%
Organic farming last widespread	30 to 35 years ago
Water resources	
Indicator	Figure
Annual rainfall	**690 to 700 mm**
Total wells	120 (dry from November)
Borewells drilled (reported)	Over 1,000

Borewells holding water in monsoon	140
Borewells holding water till January	25 to 30
Water table depth	500 to 700 ft
Percolation ponds	0
Culverts	2
Kolhapuri dams	4
Farm ponds	10
Rabi water availability after works	30 %
Manavlok engagement	15 to 20 years
Livelihoods and migration	
Indicator	Figure
Total families	**About 350**
Families migrating for cane cutting	125
Families migrated permanently	50 to 60
Landless families	30%
Smallholder families	Over 80%
Daily milk collection	450 litres
Debt and distress	
Indicator	Figure
Farming families in debt	**0.8**
Loans renewed by banks	20% of farmers
Farmer suicides	6
Land sales per year	About 2 farmers
SHG monthly savings	Rs. 150
Schemes	
Indicator	Figure
PMFBY enrolment	**1**
PMFBY payouts in last 10 years	2 (negligible amounts)
PoKRA implementation period	5 years
Solar pumps received	20 farmers
Sprinkler subsidy case study	5 farmers, applied 6 October, promised by end March 2022, unpaid by June/July

Marathi : अंजनडोह **, FGD**

अंजनडोह हे धारूर तालुक्यातील दुष्काळी गाव. पारंपारिकदृष्ट्या कोरडवाहू आणि दुष्काळी गाव आहे. गावाची जवळपास ९८ टक्के शेती कोर्द्वाही असून पूर्ण अर्थकारण हे शेती आणि शेती संलग्न क्षेत्रावर आधारित आहे. एकूण ९२५.५१ हेक्टरचे क्षेत्रफळ आहे. १९७२ पासून सातत्याने दुष्काळ आणि पाणी टंचाईला गाव सामोरे जात आहे. सातत्याने दुष्काळ असल्याने आर्थिक विकासाच्या नाड्या खुंटलेल्या आहेत. त्यामुळे रोजगारासाठी उसतोड आणि शहरात स्थलांतर वाढलेले आहे.

ही FGD गावातील ग्रामपंचायत मध्ये घेण्यात आली. यावारली सरपंच आणि उपसरपंच होते. शिवाय गावातील इतर चार शेतकरी असे एकूण ७ ग्रामस्थ उपस्थित होते. या FGD मध्ये शेती, माती, स्थलांतर, पाणी प्रश्न, पीक पद्धती, शासकीय योजना, महिला शेतकरी, जलसंधारानाची कामे, अल्पभूधारक शेतकरी, मार्केट व्यवस्था, बियाणे अशा विविध अंगाने चर्चा केली.

गावाची वैशिष्टे :

- बालघात डोंगर दऱ्याच्या माथावरील शिवार आहे. गावाचा अर्धा शिवार डोंगराळ आणि अर्धा शिवार सपाट असलेला आहे. त्यामुळे गावात कोणत्याही नदीचे पाणी नाही. पावसाचे पडेल तेवढाच पाण्याचा स्त्रोत होत.
- पावसाचे पाणी हाच एकमेव पाणी स्त्रोत आहे. जेवढे पाणी शिवारात आडवले जाईल तेवढा पाणीसाठा अशी स्थिती.
- गावात मानवलोक या अंबाजोगाई स्थित संस्थेने बांधबंदिस्ती, नदीचे खोलीकरण, रुंदीकरण, शेतनाले सरळीकरण असे बरीच कामे केली आहेत.

शेती :

- ९० टक्के शेती मुरमाड, खडकाळ आहे, त्यामुळे अल्प कालावधीत येणारे मोजक्याच पिकांसाठी पोषक आहे. मात्र अलीकडे सोयाबीन आणि कापूस पिकांची लागवड जास्त केली जाते.
- उन्हाळ्यात मातीची धूप होते, तर पावसाळ्यात पानू धरून ठेवण्याची क्षमता देखील कमी आहे. ग्रामस्थ सांगतात की, जलसंधारणाची कामे १९७८ साली केली होती, त्यामुळे २०१३ पर्यंत पाणीटंचाई जाणवली नाही. मात्र जलसंधारणाच्या कामात सातत्य राहिले नाही आणि पाणीटंचाई निर्माण झाली.
- ९५ टक्के गावशिवार कोरडवाहू आहे. नाल्याच्या शेजारील १० शेतकऱ्यांकडे बोअरवेलचे पाणी आहे. त्यांनी आंबा आणि बोर लागवड केली आहे.
- खरीप हंगामात सोयाबीन,तूर, बाजरी, मुग आणि कापूस ही पिके घेतली जातात. तर रब्बीला हंगामात ज्वारी, हरभरा आणि भाजीपाला ही पिके घेतली जाते.
- रब्बी हंगामात पाण्या अभावी केवळ ३० टक्के क्षेत्रावर पेरणी केली जाते.
- आठमाही पिकांमध्ये कापसाचे पीक घेतले जाते.
- १९७२ साली दुष्काळ पडला होता, त्यावेळी ज्वारी, भुईमुग, तूर, पिवळी ज्वारी, हरबरा अशी देशी वाणाची पिके घेतली जात होती. शिवाय पूर्ण शेती सेंद्रिय केली जात असे.
- रब्बी हंगामात काही शेतकरी कांदा हे पीक देखील घेऊ लगले आहेत. मात्र हे पीक पूर्णपणे पाण्याच्या उपलब्धता यावर अवलंबून आहे.

सेंद्रिय शेती :

- गावात एकही शेतकरी सेंद्रिय शेती करत नाही. मात्र सेंद्रिय खते आणि रासायनिक खते एकत्रित वापरणारी २५ टक्के तरी शेतकरी आहेत. जय्च्याकडे जनावरे आहेत, ते शेतकरी जनावरांचे सेंद्रिय खते शेतात टाकतात.
- ३० ते ३५ वर्षापूर्वी सेंद्रिय शेती केली जात होती, जसे जसे रासायनिक खतांचा वापर वाढला तसे सेंद्रिय शेती कमी होऊन गेली.
- पारंपारिक बियाणे राहिले नाही, त्यामुळे संकरित बियाणांवर शेती आली आहे.

जोड धंदा :

- शेतमजुरी आणि दुग्ध उत्पादन हे दोन जोडव्यवसाय म्हणून शेतकरी पाहतात.
- अलीकडे ऊसतोडणीसाठी स्थलांतर वाढले आहे. किमान ३५० पैकी १२५ कुटुंब हे उसतोडणीसाठी जाऊ लागले.

- ४५० लिटर दुधाचे संकलन होते.
- गावात शेतमजुरी वगळता इतर कोणताही व्यवसाय नाही. त्यामुळे अलीकडे कायमस्वरूपी स्थलांतर होणाऱ्या कुटुंबाची संख्या वाढली आहे. ५० ते ६० कुटुंबे शहरात रोजंदारीसाठी गेले आहेत.
- ३० टक्के कुटुंबाकडे शेती नाही, हे सर्व शेतमजुरीचे काम करतात. पण जमिनीचे तुकडीकरण आणि घसरलेले शेतमाल उत्पादन यामुळे शेतीमध्ये मजुरी मिळणे कमी झाले आहे.

पाण्याची उपलब्धता :

- ६९० ते ७०० मिमी पाउस पडतो, पण सर्व पाणी वाहून जाते. साठवण्यासाठी जलसंधाराणाची कामे पुरेसी झाली नाहीत असे ग्रामस्थ सांगतात.
- गावात एकूण १२० विहिरी आहेत, मात्र त्या नोव्हेंबर महिन्यापासून कोरड्या पडतात. काही विहिरीत बोअरवेलचे पाणी टाकलेले आहे, त्यामुळे काहीतरी शेतीला आणि पिण्यासाठी पाणी मिळते.
- ग्रामस्थ सांगतात की, गावात किमान एक हजारपेक्षा जास्त बोअरवेल घेतल्या असतील. मात्र त्यातील १४० बोअरवेलला पावसाळ्यात पाउस चांगला झाला असता, पाणी राहते. तर केवळ २५ ते ३० बोअरवेलला जानेवारी महिन्यापर्यंत पाणी असते.
- पाणी पातळी ५०० ते ७०० फुट खोल आहे. ज्या बोअरवेलला पाणी लागते, ते केवळ पिण्यापुरते मिळते.
- गावच्या शिवारात एकही पाझर तलाव नाही.
- नालाबांध दोन आहेत.
- कोल्हापुरी बंधारे ०४ आहेत. १० शेततळी आहेत.
- मातीची खोली ४ फुटापर्यंत सापडते. यामुळे फारसे पाणीसाठा होण्यासाठी शाश्वत काहीच नाही. शिवाय जमिनीत खडक -पाषाण दगड उथळ असल्याने भूगर्भात पाणी झिरपण्याचे प्रमाण कमी आहे.
- एकंदर पाणीसाठे निर्मितीस खूपच मर्यादा असल्याने तीव्र पाणीटंचाई राहिलेली आहे. मात्र पाणी कमवण्यासाठी ग्रामस्थांची एकी आणि लोकसहभाग घेण्याची तयार दिसून येते. उदा. पाणी फाउंडेशनच्या माध्यामतून ग्रामस्थांनी पाणी सरक्षता मिळवलेली आहे. त्या प्रमाणे काही जलसंधारणाची कामे देखील केली आहेत.
- गावकऱ्यांनी पाण्यासाठी श्रमदान देखील केले आहे. याशिवाय अंबाजोगाई येथील "मानवलोक" या संस्थेच्या माध्यामातून गावाच्या शिवारात जलसंधारण आणि ओढ्याचे पुनर्जीवन करण्याचे कामे केली आहेत. त्यामुळे शिवारातील ओढ्याच्या कडेला असलेल्या शेतीला थोडीसा फायदा झालेला दिसून येतो.
- ग्रामस्थांच्या मतानुसार, "गावाच्या शिवारात पाणी आडवण्याचे मोठे आव्हान ग्रामस्थांच्या समोर होते, बांधबंदिस्ती, वनराई बंधारे, डीप सीसीटी, नदीचे पुनरुज्जीवन, वनराई बंधारे, विहिरी खोदने, शेततळी घेणे असे अनेक कामे केली आहेत. ही कामे सलग दोन वर्ष लोकसहभाग आणि विविध संस्थांना बरोबर घेऊन केली आहेत. त्यामुळे पाण्याची काही कामे झाली असल्याने खरीप हंगाम पदरात पडते. तर रब्बी हंगामात ५० टक्के शेतकऱ्यांना पाणी उपलब्ध होते. मात्र भूगर्भातील आणि शिवारातील अंगभूत मर्यादा आल्याने मोठ्या प्रमाणावर पाणी उपलब्ध होऊ शकले नाही".
- अंजनडोह या गावात पाणी आणि पाणी साक्षरता या बाबतीत काम करणाऱ्या मानवलोक या संस्थेचे योगदान आहे, गेली १५ ते २० वर्ष सातत्याने मार्गदर्शन आहे, तसेच यंत्र (जीसीबी) उपलब्ध करून देण्यामुळे बांधबदिस्ती आणि नदीचे पुनरुज्जीवन होण्यास मोठी मदत झाली आहे.

तुषार खरेदी पण अनुदान नाही :

दोन-तीन ग्रामस्थांनी सांगितले की, आम्ही ऑक्टोंबर महिन्याच्या ६ तारखेला पाच शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन तुषार सिंचन सेट घेण्यासाठी अर्ज केला. अर्ज ऑनलाईन होऊन क्रमांक मिळाले. तुषार सेट खरेदी करून बिले जमा केले. कृषी सहाय्यक यांनी येऊन तुषार सेटची पाहणी केली. त्यावर कृषी कर्मचाऱ्यांनी सांगितले की मार्च -२०२२ महिन्याच्या शेवटी अनुदान तुमच्या खात्यावर जमा होईल. मात्र जून-जुलै महिना आला तरीही पैसे मिळाले नाहीत. या संदर्भात कृषी सहाय्यक आणि तालुका कृषी अधिकाऱ्यांशी शेतकऱ्यांनी चौकशी केली असता, "आमच्या हातात काही नाही, सर्व वरिष्ठ ऑफिस अधिकारी यांच्याकडे आहे. ऑनलाईन झाले आहे, जेव्हा पैसे येतील तेव्हा मिळतील". असे सांगितले.दुसरे, कृषी अवजारे दुकानदार शेतकऱ्यांना सांगतात की, तुम्ही अवजारे खरेदी करा, आम्ही अनुदान मिळवून देऊ, अनेक शेतकरी दुकानदार यांच्यावर विश्वास ठेवून शेती अवजारे खरेदी करतात. मात्र अनुदान मिळत नाही. तिसरे, प्रथम अवजारे खरेदी करून पैसे गुंतवणूक करावी लागते. मात्र

अनुदान मिळाले नाही तर पैसे गुंतून पडतात, त्यामुळे शेतकऱ्यांचा योजनेला प्रतिसाद कमी मिळालेला पाहण्यास मिळाला.

कर्जबाजारीपणा :

- गावात ८० टक्के शेतकरी कुटुंबे ही कर्जबाजारी आहे. २० टक्के शेतकऱ्यांचे कर्जाचे बँकांकडून नूतनीकारण केले जाते.
- ६ शेतकऱ्यांनी कर्जबाजरीपणाला कंटाळून आत्महत्या केली आहे,
- कर्जबाजारी शेतकऱ्यांमध्ये मानसिक तणाव आहेच, शिवाय जमिनी किरीचे प्रमाण वाढले आहे. प्रत्येकवर्षी २ शेतकरी तरी जमिनीची विक्री करतात.

योजना :

- १०० टक्के शेतकरी पंतप्रधान पीक विमा योजनेतून पिकांचा विमा काढतात. पण पिकांचे नुकसान होऊनही विमा मिळत नाही, गेल्या १० वर्षात २ वेळेस विमा मिळाला. मात्र तोही अत्यल्प होता.
- ५ वर्ष गावात पोकरा योजना राबवली. या योजनेतून अनेक शेतकऱ्यांना तुषार सिंचनाचे सेट मिळाले. मात्र योजनेचे अनुदान मिळायला हवे ते मिळाले नाही.
- विद्युत महामंडळाकडून २० शेतकऱ्यांना सोलर पंप मिळाले आहेत.
- गावात उसतोडणीस जाणाऱ्या कामगारांनी कर्ज काढून ट्रक्टर विकत घेतले आहेत, या ट्रक्टरवर आधारित शेती करण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

हवामान बदल आणि परिणाम

- तीन वर्षातून एकदा येणारा दुष्काळ आता प्रत्येक वर्षी येऊ लाग्ला आहे.
- अतिवृष्टी झाली तरीही उन्हाळ्यात पाणी पिण्यासाठी मिळत नाही असे ग्रामस्थांचे मत आहे
- रोजगारासाठी स्थलांतर वाढले आहे. उसतोडणीला जाणार्या कुटुंबाची संख्या वाढली आहे
- दुष्काळावर मात करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी योजनेतून आणि स्वत:च्या पैशातून तुषार सिंचन घेतले आहेत, जेणेकरून पिकांना कमी पाणी देऊनही शेतमाल पदरात पडून घेता येईल.
- २ एकरपेक्षा जास्त शेती आहे, अशा सर्व शेतकऱ्यांनी विहिरी किंवा बोअरवेल खोदल्या आहेत. किमान सहा ते आठ महिने पाणी मिळेल अशी व्यस्थ्था केली आहे.

महिला शेतकरी :

- घराघरातील महिला शेतीत कामासाठी बाहेर पडते. स्वत:च्या शेतात काम करताना दिसून येते.
- अल्पभूधारक असलेल्या कुटुंबातील पुरुष दुसऱ्याच्या शेतात शेतमजूर म्हणून जातात किंवा बिगर कृषी क्षेत्रात मिळेल ते काम करतात. त्यावेळी शेतीची जबाबदारी ही महिलेवर असते.
- ८० टक्क्यापेक्षा जास्त कुटुंबे ही अल्पभूधारक आहेत, त्यामुळे या कुटुंबातील महिलांवर शेतीची जबाबदारी येते.
- हवामान बदलचा परिणाम महिलांवर जास्त होत असल्याचे दिसून आले. उदा. ताप येणे, धाप लागणे, सतत आजारी पडणे, अशक्तपणा येणे इत्यादी. तसेच कामाची जबाबदारी देखील वाढलेली आहे. उदा. शेतीत जाणे, जनावरे सांभाळणे, मुलांची काळजी घेणे, घरातील कामे करणे,
- अल्पभूधारक आणि भूमिहीन महिलांनी एकत्र येऊन बचत गटाची सुरुवात केली आहे. प्रती महिना १५० रुपये बचतीचे स्वरूप ठेवले आहे. अनेक महिलांनी मायक्रो फायनान्स कडून कर्ज घेतले आहे. ते परत केले नाही. त्यामुळे कर्जबाजाराच्या साफळ्यात आडकल्या आहेत.

- वातावरण बदल, दुष्काळ, अतिवृष्टी यावर जलसंधारणाच्या कामातून मात करता येईल असे ग्रामस्थांना वाटते. त्यांना पूर्वीचे दिवस येतील असे वाटते. त्यासाठी बांधबंदिस्ती, नालाबांध, नदीचे पुनरुज्जीवन करणे, वृक्ष लागवड करणे, मृदा संवर्धन करणे हे एका बाजूला तर दुसऱ्या बाजूला शेतमालाला योग्य हमीभाव मिळणे गरजेचे आहे.